КУБРАТ ХАН ТОКЫМНАРЫ ЯЗМЫШЫН АЧЫКЛАУ

VII гасырның 30 нчы елларында болгар кабиләләре Дуло төрки ыруыннан чыккан Кубрат хан (605 елда туган, Константинопольдә Ираклий сараенда тәрбияләнгән) җитәкчелегендә берләшә. Азак (Азов) һәм Кара диңгез арасында тарихка «Бөек Болгар» исеме белән кереп калган көчле дәүләт төзелә (635 ел). Әмма Кубрат хан вафатыннан соң (665 еллар) әлеге дәүләт таркала.

Тарих дәреслекләре Кубратның биш улының, үз илләре-кабиләләре белән төрле якларга таралуын хәбәр итә. Кара диңгез буе далаларында калган икесе – Баян (Батбаян) һәм Котраг (Византия һәм рус чыганакларында «Кара болгарлар») җитәкләгән кабиләләрнең Хәзәр каһанлыгы кул астына керүе мәгълүм. Соңрак Котраг хәзерге Украина җирләреннән безнең төбәккә килә, Идел буе Болгарын нигезли. Аспарух хан үзенең болгарлары белән 679 ел тирәсендә Дунайга китә һәм биредә Беренче Болгар патшалыгын төзи. Кубратның тагын ике улының Үзәк Европага юл алуы тарихи чыганакларга теркәлгән. Аның берсе – Әлчек Европада мадҗарлар дәүләтен (бүгенге Венгрия – Һунгария нигезен) кора.

Тарихта Кубрат хан улларының уңайлы урыннарны ни өчен ташлап китүе, бу хәлнең ничек баруы турында төрле фаразлар яши. Татарстан археологларының маҗар (венгр) археологлары белән республикабыз җирләрендә алып барган казу эшләре, аның нәтиҗәләрен иң соңгы фән технологияләре ярдәмендә тикшереп карау бу «Бөек күчеш»нең маҗарларга караган тарихына кӧтелмәгән яңалыклар алып килде.

Әлеге яңалыклар Татарстандагы Алексеевский районы Зур Тигәнәле авылы янында 1974–1984 елларда табылган, Көнбатыш Европадагы иң олы каберлектәге казу эшләре белән бәйләнгән. Бу казу эшләрен төрле елларда Казан галимнәре А.Х. Халиков, Е.А. Халикова, В.Ф. Генинг, Е.П. Казаков җитәкли. Каберлектә 150 кабер барлыгы ачыклана, аларда бик күп сугыш-кирәк яраклары, бизәнү әйберләре, савыт-сабалар, көмеш битлекләр табыла. Әлеге эзләнүләр нәтиҗәсендә А.Х. Халиков, Е.А. Халикованың «Кама һәм Урал буйларында борынгы маҗарлар (Зур Тигәнәле каберлеге)» дигән монографиясе языла һәм 1981 елны алман телендә Венгриядә нәшер ителә.

Мондагы археологик табышларны өйрәнеп, Казан археологы Е.П. Казаков (Татарстан Фәннәр академиясенең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты) Зур Тигәнәле материалларының Кушнаренко һәм Кара-якуп культуралары белән охшашлыгын дәлилли. Маҗар галимнәреннән, бу мәсьәлә белән фән докторлары Иштван Фодор («Маҗарлар: борынгы тарих һәм Ватанны табу» китабының авторы, Венгрия Милли музее директоры, Татарстан Фәннәр академиясенең чит ил әгъзасы), Аттила Төрк (Петер Пазмань исем. Католик университет) һ. б. шөгыльләнә.

Күп кенә фаразлар соңгы елларда ясалган ДНК-экспертизалар, антропологик һәм палеогенетик тикшеренүләр ярдәмендә дәлилләнә.

Шуларга таянып, татар һәм маҗар галимнәре зур ачыш ясый: Европага киткәнче, маҗар кабиләләре Идел-Урал буйларына килеп урнашканнар, монда яшәгәннәр. Тарихи чыганакларда «Magna Hungaria» («Бөек Маҗарстан» яки «Бөек Һунгария») дип аталган, маҗар этносы формалашкан урын Уралдан – Идел-Кама-Агыйдел-Ык буйларына кадәрге зур территорияне биләп торган.

Бу яңалыклар 2018 елның 15–20 октябрендә Казан шәһәрендә уздырылган IV Халыкара Маҗар симпозиумында яңгырады. Венгр галиме Аттила Төрк (Будапешт) – угыр-маҗар темасына кагылышлы археологик һәм фәнни тикшеренүләрнең, татар галиме А.Г. Ситдыйков – 2017–2018 елларда Зур Тигәнәле каберлегендәге казу-разведка эшләренең яңа нәтиҗәләре белән таныштырдылар. Материаллар борынгы маҗарларның матди һәм рухи мәдәнияте, көнкүреше, йолагадәтләре хакында шактый тулы күзаллау булдыра.

Ситдыйков Айрат Габит улы,
тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы
Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы,
А.Х. Халиков исемендәге Археология институты директоры

КҮЗӘНӘК ЫСУЛЛАР – КЕШЕЛӘРНЕ ДӘВАЛАУДА

Арка миенә зыян килү, шул сәбәпле кешенең йөри алмавы – бүгенге медицина фәнендә иң катлаулы мәсьәләләрдән санала. Аны дәвалауның нәтиҗәле ысулларын эзләү дәвам итә. Әгәр баш һәм арка миләре арасында бәйләнеш өзелмәгән булса, бу очракта экзоскелет һәм нейропротезлар кулланыла. Әмма алар, дәвалаудан бигрәк, авыруга гәүдәсен тотарга ярдәм итүче чаралар булып тора.

Арка мие зыян күргәндә, кеше организмы тиз арада җәрәхәт урынын капларга керешә, бу исә нерв күзәнәкләренә үсәргә мөмкинлек бирми. Шуңа күрә аны дәвалау авырлыклар тудыра.

Хәзерге вакытта дөньяның иң күренекле галимнәре арка мие җәрәхәтләнгәндә, кәүсәр (стволовой) күзәнәкләр һәм ген инженериясе казанышларын кулланып, күзәнәкләрнең сизерлеген торгызу юлларын эзли.

Казан федераль университетының прецизион һәм регенератив медицина фәнни-клиник үзәге базасында профессор, Татарстан Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы Альберт Ризванов җитәкчелегендә арка мие зарарлануны дәвалау өчен нәтиҗәле һәм зыянсыз күзәнәк дарулары эзләү эше алып барыла. Галимнәр кәүсәр мезенхим күзәнәкләрне күчереп утыртуның зыян күргән урынны дәвалауга һәм нерв күзәнәкләре арасында бәйләнешне тергезүгә йогынтысын күселәрдә сынап карыйлар. Бу вариант уңай нәтиҗәләр күрсәтә.